

УДК 94(477.6)

В. О. ВОЛОШЕНКО

Донбаська національна академія будівництва і архітектури

РЕЦЕПЦІЯ ДРУКОВАНОГО СЛОВА НЕПИСЬМЕННИМИ СЕЛЯНАМИ У СВІДЧЕННЯХ СУЧАСНИКІВ – АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ «КІЄВСЬКОЇ СТАРИНИ» (1882–1906 РР.)

У статті підіймається проблема рецепції друкованого слова неписьменними селянами Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. На основі виявлених у матеріалах часопису «Кієвская старина» (1882–1906 рр.) свідчень сучасників вказуються особливості досвіду стикання з писемним словом та складання уявлень про книжний світ у неписьменних селян.

друковане слово, неписьменні селяни, часопис «Кієвская старина»

Поширення селянського читання у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. традиційно розглядається у колі питань, пов'язаних із розвитком системи шкільної та поза-шкільної освіти. При цьому обабіч залишається не менш важлива проблема рецепції друкованого слова неписьменними селянами, які, не вміючи читати, склали власні уявлення про книжний світ, мали власний досвід стикання з писемним словом. Своє висвітлення ця тематика знайшла на сторінках часопису «Кієвская старина» (далі – «КС»). В умовах заборони друку українською мовою це російськомовне видання (у 90-х рр. був отриманий дозвіл на вміщення окремих видів текстів українською мовою у російській транслітерації; саме ж слово «український» мало замінюватись на «малоросійський») стало визнаним органом українознавства зламу XIX–XX ст.

У розлогіій історіографії «КС» [1, 2] увага приділялася і проблемам освіти: висвітлювався педагогічний ракурс загальної характеристики поширення освітянських установ у часопису [3] та питання специфіки зображення освічених селян на його сторінках [4].

Цілями цієї розвідки є виявлення серед матеріалів «КС» публікацій з відомостями щодо рецепції друкованого слова неписьменним селянством та їх аналіз.

У «КС» немає жодної статті чи замітки, спеціально присвяченій проблемі взаємин неосвічених селян та писемного слова [3]. Утім ця тема побіжно представлена у текстах опублікованих у журналі спогадів, результатів історичних та етнографічних досліджень, поточних відомостей з політичного та культурного життя, художніх творів [6–17].

До 1860-х років у Російській імперії не існувало розгалуженої, а тим більш ефективної системи селянської освіти. Селяни Наддніпрянської України мали дуже обмежений доступ до її здобуття – через залишки шкільної мережі часів Гетьманщини; шкільні заклади, зорганізовані з ініціативи уряду чи землевласників; приватні уроки тощо. Книжне знання залишалось майже ексклюзивною принадою «освіченого товариства». За свідченнями, знайденими у «КС», сучасники відзначали, що це добре усвідомлювалось селянами, ставлення до друкованого слова у яких було оповите певним містичним ореолом, а саме писемне слово часто сприймалось не буквально (могло бути викривленим «панамі» у власних інтересах), а у межах усної традиції.

Посилаючись на Дж. К. Каротерса, канадський культуролог М. Мак-Люен вказує на властиве для безписемної культури уявлення про «владу» слів, коли головним органом сприйняття інформації є вухо, а реальність відноситься не до побаченого, а до почутого [18]. Сенс писаних текстів для неписьменних українських селян визначався не через те, що там було написано. Вони *вірили* у те, що там мало бути (тут і далі курс наш. – В. В.): їхня «правда» [19] була значно вагомішою. Розповсюджені чутки здавались правдивішими за прочитане. Матеріали «КС» свідчать, що найбільш опукло це проявлялося під час громадських заворушень.

© В. О. Волошенко, 2013

В. Сікорський, згадуючи про події «Київської козащини» 1855 р. у с. Малій Березні, де він до того був священиком 20 років, описував дивну, на його погляд, поведінку селянства: кріпаки цього та навколишніх сіл були збурені і тим, що присягати на вірність імператору Олександрові II мали тільки особи «вільних станів», і тим, що «попи» нібито «морочили» їх і *не вірно* читали надіслані папери, в яких *мало бути* оголошене ним новим царем «добро» (очікувана свобода від панщини). Самого В. Сікорського селяни, арештувавши, відпустили тільки для відправлення служби на Пасху, а відразу після священнодійства почали катувати: морили голодом і безсонницею, водили по колючках, тримали у крижаній воді, насміхались, лаялись, благали: «Оголосите нам наше добро, і ми вам спасибі скажемо, будемо працювати, будемо вам слухняні, а не захочете зробити нам добро, то ми вас змусимо й додому не відпустимо». Уявлення про «правду» виявлялись значно сильнішими релігійних приписів. У деяких селах священики «читали» те, що від них прагнули, що ставало зайвим аргументом для мучителів: «Де тільки священики добрі, там вже люди стали вільні, а тебе пани закупили, ти й віддав всіх до неволі. Ти є царський брехун (тобто брешеш ім'ям Царя, перекручуєш, приховуєш його слова), – наш ворог і неприятель». Після придушення повстання В. Сікорський переїхав до іншого села [6].

Особливості сприйняття неписьменними селянами змісту призначених для них документів яскраво проявилися у 1861 р. Складний текст «Положення» про скасування кріпацтва потребував не просто вміння читати, а й розуміти його зміст, але необхідних роз'яснень на місцях не вистачало. За свідченням етнографа П. Єфименка, селяни, які вважали цей текст «священним», не довіряли жодним тлумаченням, не бажали скорятися поміщикам та новим властям. Поширення «шкідливих або загрозливих чуток» принесло велику шкоду там, де їх не спростовували мирові посередники – селяни навіть відмовлялися від частини належної їм за законом землі. Якщо у 1861 р. у місцевій пресі з'явилася тільки одна стаття про подібні непорозуміння, то у 1862 р. – вже чимало. Так, у 1862 р. у Старобільському земському суді розглядалась справа 60-річного неписьменного Артема Стародубцева, який переконував селян, «щоб вони не приступали до згоди з власниками на складання уставних грамот, а очікували б часу, коли надійде повеління винищувати всіх взагалі панів, і що після того всі землі мають поступити до них». Характерно, що під час суду селяни ухилялися від свідчень проти арештованого, й у 1864 р. справу закрили. На думку П. Єфименка, в основі чуток лежало уявлення, що земля є власністю селян: «Ми панські, а земля наша». Розрив між мареннями про бажаний зміст документа і його тлумаченнями, ймовірно, був настільки великим, що селяни дуже боялися підписувати документи (за однією з чуток, мав вийти ще один маніфест – на безкоштовне отримання землі, а той, хто підпише уставну грамоту, позбавить себе «права на дарову землю»). Науковець зазначав, що «селяни завжди більше довіряють *словам* осіб зі свого середовища (...) й рідко приймають поради та вказівки інтелігентних осіб» й пояснював причину появи чуток, у дусі свого часу, «повальним невіглаством селян» [7].

Цікаві свідчення про недовіру селян до представників вищих прошарків та їхнє бажання отримувати з книжок тільки ту інформацію, яка узгоджувалася з уявленнями звичного для них світу усного слова, залишив і громадivecь Б. Познанський, який після закінчення університету з власної ініціативи поїхав навчати селян грамоті, потрапивши до «глухого села подніпровської України, в якому ще жила пам'ять про гайдамаччину» і де було тільки двоє дорослих письменних селян. Бажаючих навчатись не бракувало – всі хотіли самі прочитати і зрозуміти «Положення». Більшість після кількох спроб відсторонилися від «незрозумілої грамоти». Але сам процес читання для селян вочевидь пов'язувався із чимось містичним, адже вони приходили до свого вчителя за тлумаченням навіть «таємничо» по ночам, а сільські грамотії перевіряли, чи правильно він читає. Б. Познанський писав: «Лише б прочитати точно, без утаювання, написане, а зрозуміти зрозуміємо ці царські папери, думав мужик, не здогадуючись про всі хитросплетіння цього нового ладу життя. При цьому ж уявлялося, що *істинний смисл написаного повністю відповідає ідеалу, створеному у його розумінні*» [8].

Селянські ідеали і припущення, що лежали в основі рецепції писемного слова, ставали предметом щирого здивування для освічених сучасників з «вищих кіл», а іноді й використовувалися ними. З. Неборовський у спогадах про перебування на Правобережжі відразу після польського повстання 1863 р. згадував курйози, пов'язані з селянською реакцією на друковані матеріали. Тоді в кожному селі стояла стража з місцевих селян, яким було велено нікого не пропускати без документів з печаткою. Один польський поміщик, якому треба було терміново виїхати, замість паспорту взяв старі афіші Варшавського цирку з зображеною на них четвіркою коней й велів для себе запрягти четвірку (дотепник мабуть мав певні уявлення про особливості селянського бачення смислу написаного у документах). У першому ж селищі протягнув стражі цей «паспорт», все ж боячись наслідків, але здивувався, коли

селяни прийшли у захоплення від цього наочного документа: «Оце паспорт настоящій (тут і далі у передачі селянських висловлювань збережено авторську стилістику, – В. В.), дивись! І тут четверо коней і два сидить, і у пана теж саме; оттакі би всім видавали паспорти, то не було би замороки». І поміщика вільно пропустили. В іншому випадку з двох супутників одного затримали й повезли до місцевого батюшки читати паспорт, а іншого, без жодних документів, пропустили: «Бо у його нема чого читать, то нехай собі їде з Богом» [9].

Згідно з чисельними публікаціями у «КС» на освітянську тематику, на зламі ХІХ–ХХ ст. завдяки зусиллям уряду, громадських інституцій та окремих осіб можна було констатувати певні успіхи шкільної та позашкільної освіти народу (зокрема й завдяки влаштуванню бібліотек, читалень, розповсюдженню «загальнокорисних книг»), хоча питання подолання «народної темноти» було далеким від вирішення й повсякчасно викликало занепокоєння.

Зі збільшенням лав писемних селян ставлення до освіченості потроху змінювалося й у їхніх односельців. У навчанні грамоті вбачали практичну користь. На переконання Б. Познанського для села вже у 1861 р. грамотність стала необхідністю: «Життя села, що знало досі тільки вотчинну владу панів та економів, раптово стали втискувати до меж письмених регламентацій. (...) Мужикун хотілося прозріти у цьому новому для нього світі писемності». Не дивно, що «мужики» насамперед хотіли віддати у «науку» своїх дітей [8]. З'явилось розуміння, що освіченість уможливила просування соціальною драбиною. Володіння друкованим словом, як і раніше, сприймалось як ознака належності до «вищих кіл», але тепер ця істина набувала для селян позитивного значення. Б. Познанський відзначав, що з часом грамотність на селі призвела до «свого роду сільського кар'єризму». Дописувачі «КС», піклуючись про поширення української освіти, дуже несхвально оцінювали цю тенденцію, адже такого роду селяни-грамотії вмонтовувались у російську владну систему, набували російської ідентичності, втрачали зв'язок із селянським середовищем. Критично зображувалися їх намагання «вилізти у пани», відрізнитися від «мужиків» – «настоящей необразованной животной»; «грамотні селянські синки, продукт сучасної школи» протиставлялися «безграмотним батькам, що чесно живуть традиціями та звичаями завітної старовини». Віталось використання селянами знань для суспільних інтересів [10, 11]. П. Майорський в оповіданні «До науки» зобразив ситуацію в одному з хуторів, в якому було тільки два-три грамотії, та й ті – «не шкідливі», а школи сприймалися хуторянами як «панські примхи»: «Воно звісно, гарно навчитися на попа, або на дяка, або хоч на писаря... але всім же не протовпитися в писарі, та в дяки – треба комусь і хліб робить». Героєм оповідання є неписьменний дід, який понад усе прагне вивчити свого онука, бо переконаний, що «тільки вчені люде – люде, а не вчений чоловік – та ж самісінька тваряка» [12].

Змінювані умови життя трансформували досвід стикання неписьменних сільських мешканців із друкованим словом та книжним знанням. Модернізаційні процеси входили до життя селянства із появою залізниць, збільшенням контактів з містом, підпорядкуванням централізованій адміністративній системі, проходженням армійської служби, поширенням освіти. Друкована продукція доходила до сіл багатьма шляхами й була геть різною за змістом, що не завжди відповідало очікуванням українських інтелектуалів, згрупованих навколо «КС». Так, невтішних оцінок дістав «літературний багаж», знайдений в одному з сіл: переважали видання релігійного характеру та лубочна література, з українських книжок «найбільше пощастило» «Наймичці» та «Кайдашевій сім'ї» завдяки їх дешевій ціні; все інше, крім підручників, було віднесено до категорії «сміття» [13].

На початку ХХ ст. у неписьменних селян Наддніпрянської України з'являється більше можливостей почути друковане слово – тепер не тільки з церковного амвону, а й на спеціально чи стихійно організованих читаннях. Потроху призвичаювались й до складних іноземних термінів. Статистик, громадівець О. Русов на виставах «Наталки-Полтавки» спостеріг відмінності сприйняття вигляду та мови Возного глядачами з «освічених кіл» та з «простонароддя». Першим видавалося смішним все, включно з високопарною мовою Возного. Глядачі ж з простонароддя сміялися тільки над кривляннями героя. Мова ж не здавалася їм смішною – вони не знали історії її розвитку й не уловлювали умовностей змін у книжній мові. То й говорили на Возного: «Це, мабуть, якийсь німець». Його мова їх вражала, але смішного у ній було стільки ж, як у церковній проповіді або у зрідка чутих газетних виразах – «конверсія, інституція, конституція, ліквідація тощо» [14].

Безумовно, не можна перебільшувати ані розмірів поширення книжного знання, ані його впливу на українське селянство Наддніпрянської України. Сприйняття друкованого слова й надалі відбувалось у межах світу усної культури. Як і раніше, багато значили чутки і перекази, зберігалася цікавість до всього магічного та чудесного, чим добре користувалися видавці лубочної книги. Той же П. Майорський з невдоволенням описав смаки неписьменних мешканців змальованого в його оповіданні

хутору: маленький Левко, який освоював грамоту, для баб читав сонники та «святки», а мужиків розважав читанням віршиків з смішними для них російськими словами. У хуторі існували й свої перекази про чудодійні властивості окремих книг. Вважалося, що Біблію читати небезпечно, бо «можна дочитатись до того, що зайти голосвіта», але той, хто все ж зможе дочитати її до кінця, «присвячується, бо побачить в її все, що в світі». Крім Біблії, нібито існувала ще одна важлива книга – бібліотека: «тільки прочитавши бібліотеку, можна напевне сподіватись царства небесного». Цей художній опис підтверджується й іншими спостереженнями про те, що писемне слово в уяві селян іноді набувало містичного значення. Так, списки апокрифу «Сон Богородиці» використовували при лікуванні та як охоронний домашній талісман для попередження різного роду нещасть. В. Маркович описав, як елементи книжного знання вводилися до традиційних знахарських лікувальних практик – змінювалась «професійна» мова, використовувались описані в книжках трави, речовини та мінеральні засоби, у т. ч. й куплені в аптеках [15, 16]. Навіть саме усвідомлення зростання ролі й місця книжок у житті селян закріплювалося за допомогою традиційних методів. Фіксувалися випадки, коли при народженні хлопчика, під час обряду «зливки» породіллі, «бабка» клала на підлогу сокиру та книгу, приговорюючи: «Щоб дрова рубав та книжку читав» [17].

ВИСНОВКИ

Отже, матеріали «КС» засвідчують, що рецепція друкованого слова неписьменними селянами Наддніпрянщини, зазнаючи змін в умовах модернізаційних процесів, залишалась підпорядкованою традиції усної культури. У перспективі отримані дані можуть бути перевірені та доповнені на основі іншого кола джерел.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Палієнко, М. Г. «Кіевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) [Текст] / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 384 с.
2. Тиховліс, І. О. До історіографії часопису «Кіевская старина» [Текст] / І. О. Тиховліс // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2008. – № 16. – С. 220–223.
3. Побірченко, Н. С. Проблема освіти на сторінках журналу «Кіевская старина» (1882–1906) [Текст] / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – 91 с.
4. Волошенко, В. О. Образ освіченого селянина у репрезентації часопису «Кіевская старина» [Текст] / В. О. Волошенко // Питання аграрної історії України та Росії : Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди : зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, Каф. рос. історії ; [редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін.]. – Д. : ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. – С. 96–103.
5. Палієнко, М. Г. «Кіевская старина» (1882–1906). Хронологічний показник змісту журналу [Текст] / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 480 с.
6. Сикорский, В. Из воспоминаний потерпевшего во время крестьянских волнений 1855 г. [Текст] / В. Сикорский // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – С. 88–105.
7. П. Е. [Єфименко, П.]. Из эпохи крестьянской реформы на юге России (Народные слухи и толки о воле и земле) [Текст] / П. Єфименко // Киевская старина. – 1886. – Т. 14. – С. 92–108.
8. П-ский Борис. [Познанский, Б.]. Воспоминание из недалекого прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) [Текст] / Б. Познанский // Киевская старина. – 1885. – Т. 11, № 2. – С. 241–250.
9. Неборовский, З. Несколько страничек из моих воспоминаний [Текст] / З. Неборовский // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – С. 46–51.
10. Гринченко, Б. Серед темної ночі [Текст] / Б. Гринченко // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – С. 234–244.
11. Український театр [Текст] / отредактировано автором // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – С. 20–21.
12. Майорський, П. До науки [Текст] / П. Майорський // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – С. 293–99.
13. Что читает деревня? [Текст] / отредактировано автором // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – С. 157–158.
14. Русов, А. Какая роль Возного в «Наталке-Полтавке»? [Текст] / А. Русов // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – С. 58–59.
15. Сумцов, Н. Ф. Культурные переживания [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1889. – Т. 25. – С. 499–505.
16. Маркович, В. В. Знахарки нового типа [Текст] / В. В. Маркович // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – С. 414–422.
17. Малинка, А. Родыны и хрестыны [Текст] / А. Малинка // Киевская старина. – 1898. – Т. 61. – С. 254–286.
18. Мак-Люэн, М. Галактика Гуттенберга: Сотворение человека печатной культуры [Текст] / М. Мак-Люэн. – К. : Ника-Центр, 2004. – 432 с.
19. Мирошниченко, П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.) [Текст] : Учеб. пособие / П. Я. Мирошниченко. – Донецк : ДонГИИ, 1999. – 244 с.

Отримано 05.02.2013

В. А. ВОЛОШЕНКО

РЕЦЕПЦИЯ ПЕЧАТНОГО СЛОВА НЕГРАМОТНЫМИ КРЕСТЬЯНАМИ В
СВИДЕТЕЛЬСТВАХ СОВРЕМЕННОКОВ – АВТОРОВ МАТЕРИАЛОВ
«КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ» (1882–1906 ГГ.)

Донбасская национальная академия строительства и архитектуры

В статье поднимается проблема рецепции печатного слова неграмотными крестьянами Надднепрянской Украины во второй половине XIX ст. – в начале XX ст. На основе выявленных в материалах журнала «Киевская старина» (1882–1906 гг.) свидетельств современников указываются особенности опыта соприкосновения с письменным словом и складывания представлений о книжном мире у неграмотных крестьян.

печатное слово, неграмотные крестьяне, журнал «Киевская старина»

VICTORIA VOLOSHENKO

RECEPTION OF THE PRINTED WORD BY THE ILLITERATE PEASANTS IN
EVIDENCES OF THE CONTEMPORARIES – THE AUTHORS OF THE
ARTICLES IN «KYIVAN ANTIQUITY» (1882–1906)

Donbas National Academy of Civil Engineering and Architecture

The article reveals the problem of reception of the printed word by the illiterate peasants in Dnieper Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. Based on the contemporaries' evidences found in the articles of the magazine «Kyivan Antiquity» (1882–1906) the author depicts the particular features of the experience in contact with the printed word and formation of ideas about the world of books in minds of the illiterate peasants.

the printed word, illiterate peasants, magazine «Kyivs'ka Staryna»

Волошенко Вікторія Олександрівна – к. і. н., доцент кафедри історії і філософії Донбаської національної академії будівництва і архітектури. Наукові інтереси: культурна історія, українське селянство у суспільній думці наприкінці XIX – на початку XX ст.

Волошенко Виктория Александровна – к. и. н., доцент кафедры истории и философии Донбасской национальной академии строительства и архитектуры. Научные интересы: культурная история, украинское крестьянство в общественной мысли конца XIX – начала XX вв.

Victoria Voloshenko – PhD in history, Associate Professor, History and Philosophy Department, Donbas National Academy of Civil Engineering and Architecture. Scientific interests: cultural history, the Ukrainian peasantry in social thought of the end of XIX – beginning of XX centuries.